

Work after retiring in Serbia from an anthropological perspective

Ljubica Milosavljević¹ Ana Banić Grubišić¹ Marija Ajduk¹

EXTENDED ABSTRACT

The task of the qualitative research done in *work at one's old age*, i.e. the work activities performed by the so-called old-age pensioners in the Republic of Serbia, was to provide the key information about the structural preconditions for its performance, as well as about the respondents' main motives to replace the presupposed inactive sphere with an active one. The given analysis was carried out through the prism of the process of the population ageing that is rated as crisis demographic movement lasting for a longer period of time based on the results obtained through the field research conducted in the period from 2020 to 2022 on the basis of a semi-structured interview made with 13 collocutors coming from four cities.

The following can be singled out as the most significant results of the research: first of all, the collocutors' two dominant work strategies. The first implies the continuation of their earlier educational and professional specializations most often in the case of the better-educated respondents who retired from higher job positions. Contrary to that, the second requires a complete change in the activity within which they earn money; they are mainly the collocutors with a lower degree of education, who simultaneously also belong to the category of the younger old. The research study has confirmed that older participants on the labor market may also work in legal settings which are easier to monitor, and in the *informal economic* frameworks which are only possible to assess.

The *silver entrepreneurship* also appears to be a specific type of entrepreneurship. It is assessed as possessing a potential – which has also been confirmed by the results of the concrete research – but it must necessarily be also supported systemically with the aim of achieving a greater number of the benefits that, generally speaking, arise from work in older age, which on their part include: the improvement of the socioeconomic position, keeping one's vigor, retaining and expanding social relationships, self-esteem, as well as the need to contribute to the welfare of (younger) household and/or family members. In this

¹ Faculty of Philosophy,
University of Belgrade,
Belgrade, Serbia

Correspondence:

Ljubica Milosavljević,
Faculty of Philosophy,
University of Belgrade,
Belgrade, Serbia

Email:

ljmilosa@f.bg.ac.rs

manner, some of the most important principles connected with the *active ageing* concept that, amongst other things, also advocates prolonged staying in the active sphere of work, which on its part needs to be perceived through the presence of the *voluntariness* of those performing it, whereas on the other hand any compelling of anyone to work should be resolved through adequate social protection measures, have been confirmed.

Not only are the obtained results indicative of the complexity of the topic and the significance of studying and bringing into connection the two phenomena: *work* and *ageing* that only seemingly exclude each other, but they may also serve as a source for future research studies that require an explicit interdisciplinary approach. As is shown, this is all the more so since the work performed by society's elderly population does not only exert an influence on their everyday life, but it also has an influence on the lives of the members of their families and the society as a whole where they are becoming older and work.

KEYWORDS

population ageing, old age, work, pension, anthropology

Rad nakon penzionisanja u Srbiji iz antropološke perspektive

SAŽETAK

Antropološko istraživanje – sprovedeno u periodu od 2020. do 2022. godine – dizajnirano je s ciljem da uputi u najvažnija pitanja koja se odnose na strukturalne preduslove za rad u starosti, ali i na motive trinaest sagovornika za preduzimanje poslovnih aktivnosti nakon penzionisanja. Na ovaj način bilo je moguće odgovoriti i na neka ključna pitanja koja se tiču kvaliteta života u starosti, i to na osnovu procena ljudi koji ga žive, što je u skladu sa antropološkom orijentacijom preduzetog kvalitativnog istraživanja. Rad u starosti bio je tako shvatan ili kao preimućstvo ili kao egzistencijalna nužnost, što je dalje imalo implikacija i na pojedine strategije delovanja pojedinaca. Među njima, kao najznačajnije, izdvajaju se one koje podrazumevaju nastavak rada u okviru ranijih obrazovnih i radnih usmerenja ili pak potpunu promenu delatnosti od one u kojoj su ostvarili pravo na penziju. Na osnovu dobijenih etnografskih podataka bilo je moguće konstatovati i specifičan vid preduzetništva poput *srebrnog preduzetništva*, pored rada u okviru *neformalne ekonomije* i/ili prema propisanim zakonskim rešenjima.

KLJUČNE REČI

demografsko starenje, starost, rad, penzija, antropologija

1 UVOD

Rad u starosti, iako previđan i nedovoljno istraživan, predstavlja značajan deo životnog iskustva ljudi u poznijoj dobi. Njega, karakteristično, podstiču i uslovljavaju različiti društveni uticaji, kulturnološke potke, ali i individualne postavke ljudi čije se strategije delovanja nalaze na razmeđu *starosti* kao društvenog fenomena i *starenja* kao biološke datosti. Polazeći od ovih činjenica, članak ima za cilj da detaljnije uputi u vezu između starosti i rada kada se radna aktivnost odvija u životnim fazama nakon penzionisanja, tj. kada se delatni nastavak sagledava u odnosu na penziju koja može biti shvaćena i kao primanje po osnovu osiguranja i kao status koji iz ovog prava proizilazi. Shodno tome, jedan od ciljeva terenskog istraživanja – koje u središte naučne pažnje postavlja *starosne penzionere*¹ i njihove radne strategije – bio je i pokušaj da se na osnovu etnografske građe, dobijene putem dubinskih intervjuva, utvrde i strukturalni preduslovi za rad i motivi za njegovo preduzimanje nakon penzionisanja, bilo da se odvija u legalnoj poslovnoj sferi ili da podrazumeva sivoekonomsku aktivnost.

Značaj kvalitativnog istraživanja, kako do sada nije preduzimana u domaćoj antropologiji, ogleda se i u nastojanju da se apostrofirani problemi razumeju kroz prizmu upornih demografskih promena „koje predstavljaju neke od najznačajnijih dugoročnih izazova sa kojima se suočavaju zemlje kako sada, tako i u budućnosti” (Radulović i Kostić 2021: 108). Među njima, kao posebno delikatno, izdvaja se pitanje demografskog starenja stanovništva – koje se „definiše kao proces povećanja udela starog stanovništva u

ukupnom” (Devedžić i Stojilković Gnjatović 2015: 22) – što se direktno reflektuje i na *stvarnost* koju žive stariji građani Srbije², kako će biti pokazano.

Programirana antropološka analiza u prvom redu u skladu je sa postavkama subdisciplinarnе *antropologije starosti* koja polazi od tvrdnje da je *starost* kao *društveni problem* „konstruisana, najpre, u vezi sa sferom rada”, ali da je istovremeno prevođena i u „teret” za društvo u okviru kojeg se finansiraju domaće penzije i vidovi socijalne zaštite u višedecenijskom kontinuitetu zbog čega je opravdano tvrditi da je konstruisana i jedna „skupa” i „opasna” kategorija društva (Milosavljević 2014: 13) oličena upravo u *penzionerima*. Poimanje starosti kao delom proisteklo iz tzv. aktivne sfere rada – ali penzionisanjem i odvojeno od nje – imalo je dalje uticaja i na konstruisanje dobne odrednice kojom se „zaračunava” starost. Tako pojedine naučne orijentacije smeštaju starost u 65. godinu kao onu u kojoj se najčešće završava prelaz u pretpostavljeno neaktivnu penzionersku fazu života (videti: Minoa 1994: 11). Činjenica da je proistekli dobni konstrukt kao takav ugrađen i u domaće zakonodavstvo koje reguliše status penzionera, kao i činjenica da se i u demografiji „pod starim stanovništvom konvencionalno podrazumevaju sva lica starija od 65 godina” (Devedžić i Stojilković Gnjatović 2015: 12), razlozi su zbog kojih je data dobna odrednica prihvaćena kao jedan od kriterijuma za odabir sagovornika, pored pripadanja korpusu starosnih penzionera. U užem smislu, ovaj rad ima za cilj da preispita

² Od ukupnog broja stanovnika Republike Srbije (bez podataka za AP Kosovo i Metohiju) više od petine je starijih, tj. 16,7% ljudi starosti je od 65 do 79 godina i 4,6% je od 80 i više godina – prema proceni Republičkog zavoda za statistiku Srbije (2023), na dan 1. januara 2022.

¹ Njih je u martu 2023. godine bilo 1.082.254, tj. 65,5% od ukupnog broja osiguranika (Republički fond za penzijsko i invalidsko osiguranje 2023).

savremenu vezu između prava stečenih po osnovu osiguranja za slučaj starosti i rada nakon ostvarivanja ovih prava u Republici Srbiji. Pri tome se fokus izoštrava ka radnim biografijama koje se ne završavaju izlaskom iz aktivne sfere rada, nego otkrivaju određene trendove značajne za pojedince, njihove porodice i društvo u celini, ali i za potencijalna sistemski rešenja koja bi bliže mogla da doprinesu najpre dostupnosti rada u situaciji kada za njim postoji potreba i volja starijih pripadnika društva, kao i sledećih radnih prava, čime bi i slika o „teretu“ za društvo mogla biti demontirana.

Dovođenje u vezu dva fenomena – starost i rad – ukazuje i na činjenicu da postoje višestruka preklapanja koja su zamagljena idealnim postavkama ili zvaničnim podacima koji se odnose na rad u legalnim tokovima³. *Rad* kao delatnost koja u „najširem smislu“ ima za cilj zadovoljenje ljudskih potreba (Todorović 2007: 473) ostaje, zapravo, dobrim delom i u „posedu“ penzionisanog dela društva, i to ne samo kao tzv. domaći rad (koji je u najvećoj meri povezan sa radnom aktivnošću žena), nego i kao plaćeni rad koji podrazumeva novčanu nadoknadu i koji kao takav može biti formalan, tj. legalan, ali i neformalan kada se misli na zakonita dobra i usluge bez primene propisa (Thomas 2001) ili kada se neformalna ekonomska aktivnost zasniva na logici *razmene* i *reciprociteta* usluga bez transfera novca (Rubić 2017: 53). Upravo potonje činjenice dovode do toga da rad u starosti razumljivo bude dodatno „zaklonjen“ pripadanjem *neformalnoj ekonomiji* koja se odnosi na

niz aktivnosti koje ne pripadaju registrovanom, tj. formalnom tržištu rada (Rubić 2017: 51), čemu će biti posvećena posebna pažnja kao značajnoj radnoj strategiji starijih pripadnika društva.

I jednima i drugima – i onima koji rade legalno i onima čiji rad iz različitih razloga pripada sivoj zoni – posvećeno je istraživanje koje nužno uzima u razmatranje i za njih eksterne uticaje. Reč je o faktorima i posledicama koji delom dolaze iz potrebe za usklađivanjem sa međunarodnim tokovima, počev od 2000-ih godina i otpočinjanja poduzetog procesa pridruživanja zemlje EU. Od tada kreće usvajanje pojedinih agendi i akcionih planova bez kojih ne bi bilo moguće celovito sagledavanje datog problema. Zbog toga će u nastavku rada biti pružene i ključne napomene koje se odnose na jedan od dominantnih koncepata kakav je tzv. *aktivno starenje*, čija primena će delom biti preispitivana i u lokalnom kontekstu kada se radi o učešću starijih na tržištu rada. Najzad, valja uputiti i u činjenicu da je period od 2000-ih ujedno i vreme konkretnih – manje ili više voljnih – postupanja sagovornika vezanih za penzionisanja koja tako predstavljaju svojevrsni „otisak“ različitih političkih, privrednih, ekonomskih, demografskih, socijalnih i kulturoloških uticaja.

2 REFERENTNI OKVIR ZA RAZUMEVANJE RADA U STAROSTI: PRIMENA KONCEPTA AKTIVNOG STARENJA

Mogućnost kontinuiranog učešća na tržištu rada kada su stari u pitanju, pored lične motivisanosti koja pripada individualnoj ravni (nekada i iz razloga ugroženosti ili pak korišćenja prednosti), podrazumeva i niz formalnih pretpostavki za takav rad. Ove formalne pretpostavke, da bi rad bio dostupan i na

³ Popis iz 2011. godine beleži da je od ukupnog broja aktivnih stanovnika koji obavljaju zanimanje – zaposleni – (2.304.628 stanovnika) 2,41% aktivnih koji su imali više od 65 godina (55.555 stanovnika); od toga 2,71% muškaraca i 2,01% žena (Devedžić i Stojković Gnjatović 2015: 87).

principima koji podrazumevaju određena radna prava, moraju, međutim, biti ugrađene i u zakonska rešenja, akcione planove i nacionalne strategije koji dalje zahtevaju doslednu primenu i koji aktivno učestvuju u konstruisanju starosti kao društvenog problema (o prosecu konstruisanja društvenih problema više u: Blumer 1971; Spector i Kitsuse 1973). Jedan od tih principa, prihvaćen i u formalnom smislu u domaćem kontekstu, jeste koncept *aktivnog starenja*, čime je pružena jedna od deklarativnih podloga za delovanje pojedinaca, ali i osnova za prilagođavanje lokalnih prilika opštem trendu sa kojim se deli „krizno“ demografsko starenje stanovništva. Dati koncept na međunarodnom planu biva „u potpunosti usvojen i razrađen“ nakon druge skupštine UN posvećene starenju, održane u Madridu 2002. godine, što je za rezultat imalo i donošenje *Madridske deklaracije i Madridskog internacionalnog plana aktivnosti u oblasti starenja* (Devedžić i Stojilković Gnjatović 2015: 9). Suština ovog koncepta jeste „optimizacija mogućnosti za zdrav, siguran i kvalitetan život starih osoba, koji podrazumeva njihovu participaciju u društvu i sprovodi se na individualnom i globalnom planu“ (Devedžić i Stojilković Gnjatović 2015: 9). „Fenomen aktivnog starenja“ utiče na redefinisane koncepta kakve su nekada o vezi radne snage i ekonomskog rasta nudile klasična ekonomska nauka i demografija“ (Ivanić 2019: 2). Njime se, između ostalog, „implicira da pozne godine donose mogućnost kontinuiranog učestvovanja na tržištu rada“, onako kako koncept usvaja i Svetska zdravstvena organizacija (prema Milankov i Opačić 2012: 15) krajem devedesetih godina prošlog veka, „zbog pozitivne konotacije, smatrajući ga kompleksnijim od „zdravog starenja“, gde „reč aktivno ima svoje

društvene, ekonomske, kulturne, duhovne i građanske aspekte i ne znači samo fizičku aktivnost. Naprotiv, aktivno starenje predviđa socijalnu participaciju i onih koji nisu zdravi ili osoba sa invaliditetom...“ (Devedžić i Stojilković Gnjatović 2015: 10). U cilju praćenja realizacije i podsticanja napretka ovog višedimenzionalnog koncepta koji se ocenjuje kao optimalna opcija iz ugla pojedinca i društvene zajednice, konstruisan je i indeks aktivnog starenja koji uključuje: zaposlenost, učestvovanje u društvu, nezavisnost, sigurnost i zdravlje (Šobot 2015: 68).

Naglašena orijentacija na globalnom planu, kao što je navedeno, postaje deo reformskog puta od 2000. godine i u lokalnim okvirima. Proces prilagođavanja i uklapanja zemlje u međunarodne tokove, nakon kriznog perioda devedesetih godina koji su obeležili: ratna zbivanja, izolacija, privredna devastacija, gubitak radnih mesta, osiromašenje stanovništva, urušavanje penzionog sistema, kao i pomenuti negativni demografski trendovi itd., podrazumevao je, između ostalog, i usvajanje smernica *Madridskog internacionalnog plana o starenju* (MIPPA), koji je delegirao odgovornost vladama kako bi procenile rizike koji se pojavljuju u vezi sa starenjem i obezbedile zaštitu od njih (Ujedinjene nacije 2008). Tako prioritetna pitanja MIPPA, poput onih koja se odnose na: prihode, zaposlenje, obrazovanje i zdravstvenu zaštitu starih, bivaju postavljana i pred domaće donosioce odluka koji – u skladu sa preporukama MIPPA i Regionalne strategije njegove primene donete od Ekonomske komisije UN za Evropu, zatim *Strategije za smanjenje siromaštva* (Vlada Republike Srbije 2003) i *Zaključcima VI gerontološkog kongresa Jugoslavije 2002* – kao *Savet Vlade Republike Srbije za pitanja starenja*

i starosti najzad usvajaju *Nacionalnu strategiju o starenju 2006–2015*. Kao jedan od prioriteta *Nacionalne strategije o starenju* izdvojena je potreba za većim učešćem starijih lica na tržištu rada i obezbeđivanje odgovarajućih uslova rada za starije zaposlene, kako ne bi bili podsticani da se ranije penzionišu (Vlada Republike Srbije 2006: 20). Ono što, međutim, upadljivo izostaje jeste donošenje *Nacionalne strategije o starenju* koja bi se odnosila na vreme nakon 2015. godine, do kada su oročeni strateški planovi prvog ovakvog dokumenta⁴, bez obzira na to što *rad* kao delatnost u „najširem smislu“ ima za cilj zadovoljenje ljudskih potreba (Todorović 2007: 473), pa i onih najstarijih, i to u najširem spektru, kako će biti pokazano. Time se iz konstruktivističkog ugla još jednom potvrđuje činjenica da dubina problema, niti brojnost onih koji su njime pogođeni nisu od presudnog značaja za načine njegovog rešavanja (više u: Milosavljević 2014: 17–49), što dalje pojedincu kao individualnom „nosioču“ problema nalaže donošenje ličnih strategija delovanja koje su u fokusu ovog rada. Ovo, tim pre što, prema podacima Republičkog fonda za penzijsko i invalidsko osiguranje (2023. mart), prosečna penzija od 40.626 dinara – kao ona koja kontinuirano „nije dovoljna da pokrije troškove minimalne potrošačke korpe“ (Ivanić 2019: 72) – najdirektnije govori o mogućnosti zadovoljenja potreba starih, kada je reč o potrebama koje zahtevaju materijalna sredstva, a koja se, kako će biti pokazano, jedino radom mogu dopuniti.

3 METOD ISTRAŽIVANJA I NAJVAŽNIJI PODACI O SAGOVORNICIMA

Rezultati analizirani u nastavku rada ishod su terenskog istraživanja koje predstavlja „tipično empirijsko antropološko istraživanje savremenih pojava i procesa“ uz korišćenje drugih relevantnih izvora podataka (Vučinić Nešković 2013: 10), ali i najvažnijih istraživanja ostalih srodnih disciplina. U opštem smislu, reč je o kvalitativnom proučavanju društvenih i kulturnih fenomena koje je razvijeno, prevashodno, u antropologiji i sociologiji kao sredstvo za pristupanje specifičnim podacima kod određene populacije (Žikić 2007: 123–124), a koje „domašuje delove koji drugi metodi ne mogu“ poput viđenja običnih ljudi u stvarnom svetu“ (Žikić 2007: 131)⁵. S tim ciljem vođeni su dubinski intervjui sa trinaest penzionera iz četiri grada.

Istraživačka tema kristalisala se (donekle i nametala) tokom dugogodišnjih, kvalitativnih istraživanja starosti kao sociokulturnog fenomena (videti: Milosavljević 2011, 2019, 2022). Naime, tokom kontinuiranih istraživanja i obavljanja velikog broja intervjua sa starima koji u svakodnevnom životu funkcionišu bez pomoći drugih, ali i sa onima koji žive u domskim kapacitetima, pitanje njihovog rada često je iskršavalo tada kao sporadan, ali važan element za tumačenje različitih aspekata kvaliteta života u starosti. Na ovaj način dobijena je i prva baza uzorka koja je ciljanim traganjem za drugim sagovornicima vremenom proširena tako da su inicijalni sagovornici preporučivali za razgovor kolege, prijatelje, poznanike... Deo uzorka pripada

⁴ Naime, proces njenog donošenja u trenutku pisanja ovog rada tek je u toku.

⁵ Kvalitativno proučavanje kao antropološka metoda može se pratiti kroz različite tematske okvire kao npr. Antonijević, Banić Grubišić i Krstić 2011; Banić Grubišić 2011; Ristivojević 2013; Ajduk 2018.

i privatnim kontaktima istraživača, zbog čega je uloga voditelja intervjua značajno varirala u zavisnosti od toga da li se razgovaralo sa članom šire porodice, komšijom ili osobom čiju uslugu primaju, tj. plaćaju. Promenljiva uloga istraživača dobro je elaborirana u literaturi (Žikić 2007; Vučinić Nešković 2013), a da se sažeti u ocenu da istraživačke uloge mogu podrazumevati varijante od potpunog učesnika, učesnika kao posmatrača, posmatrača kao učesnika, do potpunog posmatrača, ali i da one „nikada ne postoje u čistom obliku” u terenskom okruženju (Burgess 2009: 821), o čemu će još biti govora kada bude reči o tzv. „osetljivim” temama, poput rada u sivoj zoni. Stepen distance istraživača sa sagovornicima uticao je na *kvalitet* odgovora dvojako –s jedne strane, bilo je lakše doći do sagovornika kada je potencijalni učesnik u intervjuu znao da istraživač ima saznanje o njegovim radnim aktivnostima, što se dalje odražavalo i na dubinu podeljenog sadržaja, a s druge strane, činjenica da se nekada radilo o bliskim osobama dala je potencijalnim informatorima i prostora da lakše odbiju intervju, stavljajući u prvi plan čuvanje interesa kroz izbegavanje bilo kakvog rizika koji može uticati na njihova primanja i egzistenciju. Na kraju ovih napomena valja podsetiti da je istraživanje vođeno u pandemijskim uslovima⁶ (što je takođe uticalo na brojnost intervjuisanih), zbog čega su pojedini intervjui obavljani telefonom, mada je bilo i takvih okolnosti da su sagovornici bili na radu u inostranstvu i tada su video-pozivi mogli poslužiti kao jedino sredstvo pribavljanja podataka.

Istraživanje je vršeno u periodu od 2020. do 2022. godine putem intervjua sa penzionisanim građanima čija mesta

⁶ To je bio period kada su stari ljudi ocenjeni kao najranjiviji iz više razloga (vidi: Milosavljević 2021, 2022).

življenja prate putanju od Beograda, preko Aranđelovca i Čačka, do Subotice. Ovakav obim bio je diktiran principom preporuka za naredne sagovornike koje su davali intervjuisani učesnici u istraživanju, a koji su u većini slučajeva bili Beograđani.

Uzimajući u obzir da se i u demografiji kao staro stanovništvo određuju sva lica starija od 65 godina (Devedžić i Stojilković Gnjatović 2015: 12), važno je napomenuti i to da svi sagovornici ispunjavaju i ovaj kriterijum za učešće u istraživanju, pored toga što su u penziji i/ili imaju iskustvo rada u ovom statusu. Konkretnije, ispitanici su bili starosti od 65 do 80 godina.

Miloš (80)⁷: Penzionisani advokat koji se bavio advokaturom do smrti. Nikada nije koristio pravo na penziju. Živeo je sam nakon što se razveo. Klijente je imao i u Beogradu u kojem je živeo i u selu u kojem je rođen.

Buba (78): Kao diplomirana ekonomistkinja radila je na više visokih pozicija i u različitim službama, a u penziju odlazi sa mesta rukovodioca grupe za unutrašnju budžetsku kontrolu ograna uprave, nakon što je dobila otpremninu prema najnižem dobnom kriterijumu za penzionisanje. Razvedena je. Živi sa ćerkom i unukom koje finansijski pomaže. Trenutno radi kao poreski konsultant u Beogradu.

Gvozden (77): Nakon što je završio višu ekonomski školu, bavio se spoljnom trgovinom. Po penzionisanju napušta Beograd i vraća se u Čačak da radi u porodičnoj bojadžijskoj radnji s hemijskim čišćenjem koju je do smrti vodila njegova tašta. U braku je. Finansijski pomaže ćerku.

Marija (76): Diplomirana je ekonomistkinja. U penziju odlazi prema najnižem dobnom kriterijumu sa mesta inspektora službe organa

⁷ Imena ispitanika su promenjena. Podatak o dobi odgovara trenutku intervjuisanja.

uprave. Penzionerski status prekida samozapošljavanjem u agenciji za vođenje knjiga čija je vlasnica. Udovica je. Finansijski pomaže dvoje unuka. Živi u Beogradu.

Milka (74): Završila je višu ekonomsku školu, a u penziju odlazi s mesta šefice računovodstva službe organa uprave s minimalnim dobnim uslovom. Udovica je. Živi sama u Beogradu i trenutno radi kao knjigovođa u jednoj agenciji za vođenje knjiga.

Stanko (73): Do smrti je radio kao vodeći projektant u jednoj beogradskoj firmi koja se bavila rasvetom, pošto je postao njen suvlasnik kada je prvobitna državna firma otišla u stečaj. Penzionisao se prema najvišem dobnom kriterijumu i nastavio da radi prema ugovoru o radu. Bio je udovac. Živeo je sam.

Ratomirka (71): Ratomirka je cvečarka koja je nastavila da radi u cvečarskoj radnji čija je vlasnica njena ćerka. Živi u Beogradu sa suprugom, drugom ćerkom i njenim sinom.

Slavka (72): Slavka je završila Filološki fakultet u Beogradu. U penziju odlazi prema maksimalnom dobnom kriterijumu s mesta direktorke i vlasnice firme koja se bavi edukativnim izdavaštvom, prevashodno u oblasti ekonomije. I dalje radi u istoj firmi kao savetnica. Udovica je i živi sama.

Anka (68): Penzionisala se po osnovu beneficiranog radnog staža na mestu persera (glavne stjuardese u avionu) nakon primljene otpremnine. Razvedena je. Živi u kući sa sinom i njegovom porodicom u Beogradu. Posle penzionisanja je nastavila da švercuje robu iz inostranstva. Ova aktivnost zamire usled izbijanja pandemije virusa korona.

Bojana (68): Penzionisala se prema nižem dobnom kriterijumu kao administrativna radnica u zdravstvenom centru u Aranđelovcu. Posle penzionisanja počinje da čuva stara lica u inostranstvu i Aranđelovcu, a čuva takođe i decu i pse. Finansijski pomaže ćerku. Nije se udavala.

Branislav (67): U penziju odlazi prema maksimalnom dobnom uslovu s mesta terenskog radnika na televizijskim prijemnicima. Udovac je. Živi sam u Subotici. Bavi se pčelarstvom i uslužno popravlja aparate.

Judita (65): Radila je u Gerontološkom centru Subotica, gde je dva puta držala kozmetički salon. U penziju odlazi prema nižem dobnom kriterijumu, kada počinje da neguje stara lica u inostranstvu. Budući da ima i mađarsko državljanstvo, radi legalno i uz uplaćivanje doprinosa za budući preračun penzije. Finansijski pomaže sina i njegovu porodicu. Razvedena je.

Miodrag (65): U invalidsku penziju odlazi s pozicije kontrolora tehničke ispravnosti vozova – putničkog i teretnog saobraćaja. I pored činjenice da je u penziji više decenija, u međuvremenu biva izjednačen sa ostalim sagovornicima i prema dobnom kriterijumu. Živi sa suprugom i sinom u Subotici. Švercom se bavio još dok je radio. U poslednje vreme proizvodi rakiju i suhomesnate proizvode za prodaju. Finansijski pomaže unuku koja živi u Beogradu.

4 REZULTATI I DISKUSIJA

Promena radnog statusa sagovornika ističe činjenicu da se radi o *ključnom životnom događaju*, gde se čin penzionisanja izdvaja kao svojevrsni marker koji ima ulogu „prekretnice“ (o metodološkim modalitetima proučavanja *tranzicije*, pa i tranzicije u staro doba, više u: Ignjatović 2008: 11). Ovaj marker, međutim, iskrsava u životima ispitanika u različitim momentima i iz različitih razloga. Naime, odluka o trenutku odlaska u penziju – pored zakonskih imperativa o kojima će kasnije biti više reči – bila je povezana i sa ranijim radnim iskustvima, porodičnim okolnostima, ličnim motivacijama, finansijskim postavkama, ali i dostupnošću preduslova za ostvarenje pojedinih htenja ili ublažavanja faktora koje opisuju

kao ugrožavajuće. Zbog toga ovaj deo rada ima za cilj da rasvetli ključne motive za penzionisanje, naročito kada ono podrazumeva prevremenu penziju, tj. kada nisu navršene pune godine staža ili života; sve do konkretnih postupanja u vezi sa nastavkom rada.

Najviše reći biće najpre o finansijsko-profesionalnim implikacijama sa kojima su se susreli sagovornici, kada je moguće konstatovati pojedine pravilnosti. Kao što je uočljivo iz iznetih podataka, postoji jasna specifičnost koja deli penzionere i penzionerke u dve kategorije. Prvi su oni kod kojih se očitava tendencija rada do potpunog ispunjenja oba kriterijuma za penzionisanje koji se sumiraju u 65. godini nakon 40 godina rada. Kod potonjih, međutim, postoji pravilnost ranijeg izlaska iz tzv. aktivne sfere, što u osnovi ne znači i potpuni prelaz u ono što je pretpostavljeno, tj. neaktivno, čime se podriva tradicionalna slika kako penzija izgleda, a što je u konkretnim slučajevima značilo da „nema čistog raskida između zaposlenosti koja podrazumeva puno radno vreme u jednom danu, i besposlenosti u drugom” (Morgan i Kunkel 2007: 186). Uočeni su određeni varijeteti koji mogu biti bolje razjašnjeni ako se ima u vidu kada se i zbog čega izlazi iz aktivne, tj. formalne sfere rada u neformalnu ili na drugačijim principima formalizovanu usled penzionisanja. Kod žena motivi u velikoj meri mogu biti sumirani u nekoliko sledećih načina. Prvi i učestaliji podrazumeva želju sagovornica da prema principu međugeneracijske solidarnosti radno okruženje zamene dominantno porodičnim (s aspekta aktivacije) kako bi pomogle mlađim članovima porodice, najpre kroz brigu o unucima i/ili finansijsku potporu kroz produženi rad u penziji. Drugi podrazumeva prepoznavanje prilike da se nakon penzionisanja i rasterećenja od pojedinih poslovnih pri-

tisaka radi *za sebe* na način koji odgovara konkretnoj osobi. Treći, međutim, otkriva i loše međuljudske odnose u radnom okruženju koji proističu iz specifičnog problema koji se određuje kao *starost na tržištu rada* – koja se formalno najčešće smešta u pedesetu godinu života – gde se kao jedna od strategija „očuvanja” prihoda javlja ranije napuštanje formalne sfere rada i sticanje prava na tzv. siguran prihod. Četvrti svedoči o nemogućnosti da se održi privatni biznis koji dodatno pruža mogućnost i za razumevanje promene principa vlasništva, tj. činjenice da se nekadašnji isključivo državni sektor u kojem su sagovornici otpočeli karijere vremenom transformisao tako da podrazumeva i privatno vlasništvo i odlazak u penziju kao meru prevencije nezaposlenosti jednog dela preduzetnika. Ono što je, međutim, nužno naglasiti jeste da se u odgovorima ispitanica najčešće nalazi splet razloga i okolnosti koje dominiraju u datom trenutku, pri čemu se njihova važnost tokom vremena može menjati, budući da su neke od sagovornica gotovo dve decenije u penziji. Ipak, ostaje da važi to da principi promovisani konceptom aktivnog starenja, koji sugerišu pozitivne aspekte odlaganja penzionisanja, na ovim primerima nisu zabeleženi kroz formalne pokazatelje, što ne znači nužno da izostaju i u delatnom smislu, već da dolazi do preklapanja kada se tzv. sigurni prihod, tj. penzija dopunjava participacijom u sferi rada. Na ovaj način još jednom je potvrđena kompleksnost datog problema i nužnost da se sagledava i kao deo drugih problema i rešenja.

Tako usklađivanje čitavih spletova različitih imperativa koji koincidiraju sa okolnostima u kojima se nešto mora ili može ide dalje u pravcu zaključka da su kod sagovornica zabeleženi i tzv. *push* i *pull* faktori za odlazak u penziju. Prvi kao oni koji *guraju* tipično dolaze usled lošijeg

zdravlja, potrebe da se brine o nekom članu porodice ili zbog gubitka posla „kada stariji radnici percipiraju penzionisanja kao prisilna”, tj. kao neočekivana i neželjena (Morgan i Kunkel 2007: 2002). Nasuprot njima, faktori koji *povlače* odnose se na planove vezane za slobodno vreme u penziji kada je i zadovoljstvo odlaskom u nju veće (Morgan i Kunkel 2007: 2002). O kojim god faktorima da se radilo, bilo je moguće izdvojiti i određene strategije delovanja sagovornika koje su se ticale nastavka rada u okviru novostečenog statusa penzionera, a koje se u najopštijem smislu mogu razdeliti na ostajanje u istoj profesionalnoj sferi ili pak na njenu promenu.

Jedna od odlika rada u starosti koja se veoma jasno uočava jeste upravo strategija *zadržavanja ranijih profesionalnih usmerenja nakon penzionisanja*. Rad u poznijoj dobi koji podrazumeva nastavak ranijeg obrazovnog i profesionalnog usmerenja zabeležen je u slučaju sedam sagovornika. Zanimljivo je i to da se radi mahom o najstarijim učesnicima u istraživanju i onima sa pretežno najvišim obrazovanjem i radnim pozicijama pred penzionisanje. Ovakav rad u datim slučajevima češće se mogao okarakterisati i kao zadovoljeno pravo na lični izbor s ciljem daljeg napredovanja ili pak prevencije potencijalno nepovoljnih ishoda usled penzionisanja. Tako advokat *Miloš* (80) po zatvaranju kancelarije nastavlja da radi od kuće i iz vikendice. Ekonomistkinja *Buba* (78) koristi poslednje godine rada za obuke i sticanje različitih sertifikata, što joj je omogućilo da se po penzionisanju bavi izradom biznis planova, da piše za stručne časopise, drži obuke i seminare. *Milka* (74) i *Marija* (78) kao ekonomistkinje koriste ranije stečeno znanje da rad u starosti nastave kao knjigovođe u okviru delatnosti koja takođe postaje sve traženija u slučaju privatnog

preduzetništva. Okvir specifične forme preduzetništva u kojem se odvija Marijin poslovni angažman, budući da je prekinula penzionerski status i otvorila vlastitu agenciju, pripada zapravo tzv. srebrnom preduzetništvu, o kojem Ivanić piše:

Takozvana srebrna ekonomija i pre svega „srebrno preduzetništvo” kao deo koncepta *aktivnog starenja* predstavljaju socijalne inovacije. „Srebrna ekonomija” ukazuje da u uslovima naglog starenja stanovništva politike, čiji je cilj obezbeđivanje makroekonomske stabilnosti, nisu dovoljne. U uslovima redefinisavanja koncepta starenja, kao i sve jače potrebe za većim stepenom starosne heterogenosti starog stanovništva, „srebrna ekonomija” se temelji na principima koji stariju populaciju sagledavaju kao činilac unapređenja *makro, mezo i mikro* konkurentnosti, umesto kao „trošak” (Ivanić 2019: 86).

Za Srbiju je karakteristično to da struktura „srebrnih preduzetnika” ukazuje na dominantnost sektora usluga (73%), veliku prisutnost muškaraca (82%) i monocentričan razvoj (34%), odnosno fokusiranost na Beogradski region (Ivanić 2019: 71). Kada je reč o sagovornicima iz ove forme privređivanja, postoji poklapanje sa uočenim trendovima. Tako *Slavka* (71) nastavlja da radi u vlastitoj firmi iz profesionalnih razloga, s tim što je direktorsko mesto zamenila savetničkim. Kombinacija profesionalnih i egzistencijalno–porodičnih motiva orijentisala je i *Stanka* (73) da se otisne u preduzetničke vode početkom 2000-ih godina, pa se u 65. godini penzionisao i nastavio da radi kao savetnik sa pola radnog vremena.

Najzad, važno je naglasiti i to da su u značajnoj meri kraj dominacije *društvenog sektora* i pojava novih aktera u sferi rada (o izmenama u ovoj sferi više

u: Bolčić 2002: 79–108), usled promene privrednog okvira koja je podrazumevala razvoj privatnog vlasništva, počev od devedesetih godina prošlog veka, pružili formalni okvir u kojem će se odvijati rad sagovornika; dok je period građenja karijera pripadao radu u društvenom sektoru koji je poslužio za akumulaciju znanja i/ili zvanja koji će kasnije biti prevedeni u ključne preduslove – na temelju strukturalnih prednosti – za rad u starosti, pa i za srebrno preduzetništvo koje kao takvo ranije nije moglo da postoji. Oni izvan njega jednako funkcionišu u okviru tuđih preduzetničkih poduhvata, što se odražava i na prirodu rada koja je u datim slučajevima mahom legalna. Međutim, njihov rad u najznačajnijoj meri skreće pažnju i na to da radne kompetencije starih ne moraju nužno biti zastarele i prevaziđene, iako su i uslovi izolacije zemlje⁸ i opšte privredne klime, pored dobnog-individualnih, učestvovali u ovom nepovoljnom trendu (Milosavljević i Dražeta 2021: 82). Ovome valja dodati i to da rad sagovornika podrazumeva samozapošljavanje ili zapošljavanje u okviru privatnog sektora, dok javni – kao onaj koji bi pretpostavljeno trebalo da bude najotvoreniji ka smernicama aktivnog starenja shodno nosiocima preporuka – ostaje kao neregistrovan datim istraživanjem.

Druga važna odlika rada u starosti odnosi se na strategiju *promene ranijih profesionalnih usmerenja u okolnostima penzionisanja* kada radno aktiviranje zahteva dodatne adaptabilne sposobnosti i spremnosti na učenje koje svojom formom pripada tzv. neformalnom i informalnom obrazovanju, tj. „spontanom obrazovanju“ ili „slučajnom učenju“ (više u: Kulić i Despotović 2005: 118–119),

koji dominiraju u kasnijim fazama života i koji uz formalno obrazovanje čine korpus tzv. *celoživotnog obrazovanja* kao jednog od stubova aktivnog starenja promovisanog *Lisabonskom strategijom* (za domaću primenu strategije celoživotnog obrazovanja starijih više u: Milosavljević i Milenković 2011: 153–164). Na ovom mestu pažnja će biti usmerena upravo ka radnim strategijama sagovornika koji su u potpunosti promenili način na koji su zarađivali pre i posle penzionisanja, pri čemu će biti uzete u obzir i ključne motivacije za ovakve odluke, ali i njihova spremnost da „nauče“ novo. Reč je o tri ma ženama i trojici muškaraca kod kojih je, međutim, moguće konstatovati i silaznu društvenu pokretljivost koja može biti detektovana i samim penzionisanjem u odnosu na profesionalnu sferu, ali i promenom delatnog usmerenja koje je u daleko većoj meri uslovljeno egzistencijalnim pritiscima. Tako *Gvozden* (77), pošto je četiri godine bio radno neaktivan, raniju ekonomsku delatnost zamenjuje bojadžijskom. *Judita* (65) vlastiti preduzetnički potencijal, koji iskušava pre penzionisanja kao vlasnica kozmetičkog salona, menja negovanjem starijih u inostranstvu. Razrađena poslovna mreža koju čine ovdašnje žene na poslovima nege starih u inostranstvu opredelila je i *Bojanu* (68) da se posle promene niza poslova nakon penzionisanja u Arandjelovcu – od rada u pekari, čuvanja dece, pasa – opredeli za posao negovateljice u Švajcarskoj, što je podrazumevalo i dodatno spremanje kuće, kuvanje, šetanje pasa... Za razliku od Judite, koja klijente nalazi preko specijalizovane agencije, Bojana neguje isključivo naše starije ljude prema principu preporuke.

Kombinovanje poslova u odnosu na trenutne mogućnosti, tj. pravljenje izbora i prilagođavanje zadataka vlastitim potrebama važan je deo radne strategije

⁸ Za pojedine sagovornike ovo su bile poslednje radne etape.

ljudi u poznijoj dobi, ali i kvalitativna prednost u odnosu na pređašnju dob i njoj pripadajuću poslovnu aktivnost. Ovo važi i za preostale sagovornike koji su promenili prvobitnu delatnost koja im je, međutim, poslužila kao bitan orijentir za prihodovanje u penziji. To čini da i poslovna aktivnost dvojice muškaraca iz Subotice bude trasirana pređašnjim radnim iskustvima. Stariji *Branislav* (67) nakon penzionisanja nastavlja da se ozbiljnije pretežno bavi pčelarstvom, ali i popravkom uređaja. Prethodna poslovna iskustva, kao i sistem preporuka, čine sastavni deo i *Miodragovog* (65) poznog rada, ali i *Ankinog* (68), s tim što i kod njih delom postoji preklapanje sa onim što su ranije paralelno radili, zahvaljujući formalnim zaposlenjima. I u jednom i u drugom slučaju radilo se o transportu ljudi i robe, delatnosti koja je omogućavala i šverc koji je pak opstao kao radni prežitek i nakon formalnog penzionisanja. Ova delatnost, kao i ranije opisani slučajevi, nasuprot zakonskim rešenjima koja regulišu rad u starosti – ali i prihodovanje generalno – zahtevaju detaljniju razradu u delu rada koji sledi.

4.1 SREBRNO IZMEĐU BELOG I CRNOG

Penzija može biti posmatrana kao prekretnica i u smislu ambijenta u kojem se obavlja rad s aspekta legalnosti. Ovo podrazumeva manje ili više voljnu odluku pojedinca da participira sivoekonomsku sferu u poznijoj dobi. Učešće u njoj biće sagledavano kroz potku ključnih motiva onih sagovornika koji su pristali da o tome govore.

Ukoliko se pođe od pretpostavke da oko 15% penzionera nastavlja da radi nakon penzionisanja iz različitih pobuda: nužde ili želje (Penzin 2021), kao i da „nema načina da se sazna koliko ima

ilegalaca“ (Penzin 2017) među radno angažovanim starijim ljudima, na ovom mestu postaje važno uputiti u formalne pretpostavke koje dele njihov rad na legalan i nelegalan; ali i na konkretna radna iskustva, naročito kada ona podrazumevaju rad u sivoekonomskoj zoni. Potonja okolnost u najvećoj meri uticala je i na broj sagovornika koji je pristao da bude intervjuisan, s tim da i kod intervjuisanih postoji razlika u dubini odgovora kada se otvori „osetljiva tema“ koja se odnosi na poreklo prihoda⁹. Isticanje stava da u antropologiji zapravo nema osetljive teme, ali da ima opravdane potrebe da se sagovornik ne dovodi u neprijatnu situaciju (Vučinić Nešković 2013: 142–145), te da je ova vrsta podataka izuzetno značajna za analizu ukupnih prilika vezanih za rad u starosti, bilo je povremeno izazivano doživljajem sagovornika koji su progovarali o datoj temi i to iz više razloga. Prvi govori o osetljivosti položaja koji konstantno pretili da se pogorša te da ljude suoči sa siromaštvom ukoliko ga već ne iskušavaju. Povreda dostojanstva takođe postaje važno pitanje koje otežava okolnost razotkrivanja prirode dopunskih prihoda. Dalje, doživljaj straha da bi ostali bez neophodnih dopunskih prihoda ili željenih aktivnosti u značajnoj meri motiviše informatore da ne otkrivaju „suvišne“ informacije. Time svakovrsne strepnje – kao srasli deo životnog iskustva starijih ljudi – bivaju dodatno produbljene. Da bi razumevanje dobijenih podataka bilo moguće u potpunosti, najpre će biti pružene osnovne informacije o formalnim osnovama rada u penziji.

Tako valja istaći da se penzioneri mogu podeliti na „one kojima je formalno omogućeno da rad u starosti nastave

⁹ Kao mogućnost prevazilaženja ove poteškoće javlja se opcija praćenja rashoda. Za primer jednog takvog istraživanja videti: Antonijević i Kovačević 2013.

u okviru legalne zone poslovanja, dok postoje i penzioneri kojima je prihodovanje od rada ili zabranjeno ili značajno ograničeno zvaničnim propisom" (Milosavljević 2022). Prema Zakonu o PIO Republike Srbije: starosni penzioneri ili korisnici prevremene starosne penzije mogu legalno da se zaposle ili da obavljaju samostalnu delatnost ili da se radno angažuju po ugovoru o delu, autorskom ugovoru, da obavljaju privremeno-povremene poslove i da uz zaradu istovremeno primaju penziju (Penzin n.d.a). Porodični penzioneri smeju da rade do zakonski ograničenog iznosa, po ugovoru o delu ili autorskom ugovoru (Penzin n.d.a). Invalidski penzioneri ne smeju da rade posle penzionisanja (Kad nema ko da radi dobri su i penzioneri, 2017), tj. mogu obavljati povremene poslove ili biti angažovani prema ugovoru o delu (Penzin n.d.a), dok bi u suprotnom bili podvrgnuti proveri radne sposobnosti, čime bi invalidska penzija kao sigurno primanje bila dovedena u pitanje. Zakonska rešenja primenjena kod jednog broja sagovornika time što su ili formalno samozaposleni ili rade prema nekom od ugovora kod drugih, međutim, biva manje ili više voljno zaobiđena iz nekoliko razloga. Jedan od njih se nalazi u tome da ih angažuju tzv. fizička lica za uslužni rad koji i ne može biti uveden u legalne, tj. oporezive tokove. Drugi leži u shvatanju zakonskih mogućnosti kao preskupih i prekomplikovanih, nasuprot nesputanom radu u ličnom aranžmanu bez plaćanja doprinosa. Treći podrazumeva da ovaj stil ponašanja diktiraju poslodavci s ciljem izbegavanja pojedinih davanja državi koja, ako bi bila ispunjena iz zarade starijeg osiguranika, tu zaradu značajno snižava i do njenog poništenja. Stoga, raditi *za sebe* i raditi *za drugog* (poslodavca i državu) čini legalni rad u starosti manje podesnim za pojedine

sagovornike, čemu valja dodati i činjenicu da zbog rada u sivoj zoni ipak nisu iskusili bilo kakve posledice i sankcije, što može dodatno podupreti ovaj stil poslovnog ponašanja.

Kao jedan od ilustrativnijih primera izdvaja se *Bojanino* (68) pozno radno iskustvo koje je tokom penzionisanog perioda kompletno u sivoj zoni. Kombinovanje različitih angažovanja, u zemlji i inostranstvu, sagovornica vidi kao izraz nužde zbog koje se ne rukovodi zakonskim imperativima, što postaje jasno u prvim minutima intervjua kada je bilo reči o postupku prikriivanja identiteta sagovornika: „*Stavi i moju sliku, ako hoćeš. Je l' ja kradem nešto? Ne, bre. Radim zato što moram da preživim... Zato što je penzija nikakva – eto*“. Finansijski razlozi, ali i potreba da se održi nešto i od prethodnog stila života, opredelilo je i *Anku* (68) da ostvaruje dodatna primanja od preprodaje odeće koju je kupovala u inostranstvu i prodavala u kući u kojoj živi. Specifičnost njene situacije bila je i u tome što je sa pedeset godina uzela otpremninu i naredne tri godine čekala penziju.

Šverc kao delatnost prisutan je u dodatnom prihodovanju i kod *Miodraga* (65). Budući da je radio na železnici, imao je prilike da donosi robu iz Mađarske, Italije ili da iz Leskovca prenosio robu koja je stigla iz Turske i da je prodaje u Subotici. Kada je otišao u invalidsku penziju, prodavao je švercovanu robu i na pijaci. Tokom vremena je razvio i mrežu mušterija koje su od njega kupovale robu koju je pravio u kućnim uslovima: rakiju i suhomesnate proizvode. Redovni kupci čine osnov njegove trgovine koju ipak ne želi da prevede u legalne tokove, budući da nema garancija da će uspešno poslovati za takvo obavezivanje.

Na ovom mestu valja uputiti u još jednu destimulišuću okolnost kada je

prevođenje posla u legalne tokove u pitanju. Obavezivanje o kojem sagovornik govori, potencijalno bi moglo da bude ublaženo stimulativnim merama za samozapošljavanje ili zapošljavanje starijih. Međutim, njihovo izostajanje uz politiku „previđanja” rada na crno u starosti čini da se pomaci u datoj dimenziji aktivnog starenja kreću između onoga što je vidljivo i nevidljivo. Time i s manjim odjekom kod pripadnika generacija koje tvore korpus penzionera koji bi, u suprotnom, možda i imali želju da legalno rade i tako ostvare čitav niz benefita, o kojima će biti reči u finalnom delu rada.

4.2 OBE STRANE „NOVČIĆA” – RAD ZBOG SEBE I RAD ZBOG DRUGIH

Starost i rad, tj. rad penzionera – bez obzira da li pripada legalnoj sferi ili ne – kroz pojedine specifičnosti ima, međutim, višestruki značaj kako za pojedince tako i za one koji ih okružuju – od članova porodice i domaćinstva do društva u kojem stare i rade. Značaj rada, kada mu se pristupa iz ugla pojedinca, ogleda se, između ostalog, i u tome što predstavlja „veći deo našeg života nego bilo koja druga aktivnost” (Gidens 2007: 379), pri čemu potreba za njim iz mnogo razloga ne nestaje nužno ni na njegovom kraju i pored ostvarenog prihoda. Ovo je tim pre jasno ukoliko se prihvati tvrdnja da je rad „najvažnija osnovna ljudska delatnost kojom čovek obezbeđuje dobra neophodna za život i ostvaruje temeljne ljudske potrebe” (Todorović 2007: 473) koje podrazumevaju i one izvan egzistencijalnih. Tako kao važne, opšte, karakteristike rada Gidens navodi: *novac; nivo aktivnosti; raznovrsnost; strukturu vremena; društvene kontakte; lični identitet*, gde, zapravo, tek gubitak posla suočava pojedinca sa težinom problema „izgubljenosti” i „dezorijentisanosti” (Gidens

2007: 379–380), što možda i najviše pogađa pojedince koji pretpostavljeno trajno izlaze iz aktivne sfere formalnog rada, a koji zbog višestrukih ugrožavajućih faktora često bivaju visoko motivisani ili pak prinuđeni da se *aktiviraju* u okolnostima izrazito suženih mogućnosti. U prilog tvrdnji o čestoj prinudi da se radi i u starosti ide i činjenica da je od „1,69 miliona penzionera oko milion penzionera ispod prosečne penzije¹⁰”, zbog čega je bilo značajno preispitati i one radne strategije delovanja koje imaju obeležje strategije preživljavanja. „Sa druge strane, postoje i penzioneri čije kompetencije ne zastarevaju i za čijim radom postoji potražnja na tržištu rada kada se radi o spremnosti da se iskoristi prilika i da se rad nastavi kao svojevrsno preimućstvo” (Milosavljević 2022: 82).

Na temelju iznetog biće moguće uputiti kako u ključne doprinose rada za pojedinca i njegovo okruženje tako i u *vrednosti* rada kada se može govoriti o radu kao vrednosti po sebi ili kao poziciji pojedinca na formalnom tržištu rada (Rubić 2017: 56). S tim ciljem, na ovom mestu u fokusu će biti aspekti koji dalje određuju rad kao aktivnost koja se obavlja *zbog sebe* i/ili *zbog drugih*. Pre toga, postaje nužno naglasiti i to da korektno interpretiranje ranije pomenutih indikatora aktivnog starenja (dvadeset dva u četiri domena) znači i uvažavanje činjenice da indeks aktivnog starenja (AAI) „ne meri *dobrobit* ili *sreću* starijih osoba, nego obim realizacije potencijala starijih osoba”, pri čemu viši indikator znači „aktivnije”, ne nužno i „bolje” (UNECE 2018: 41–42). Uvažavanje i ovog dela perspektive ima za cilj razumevanje *dobrovoljnosti* kao jednog od ključnih faktora koji rad transformiše

¹⁰ Među njima i preko milion starosnih penzionera. (Penzin n.d.b)

u preimućstvo, a koji na različite načine doprinosi poboljšanju opšteg kvaliteta života u starosti. U suprotnom, pre je moguće govoriti o egzistencijalnoj primoranosti na rad i u starosti kao izrazu strategije preživljavanja ne samo pojedinca koji radi, nego često i domaćinstva u kojem živi. I pomenuta vrednost rada u zavisnosti od naglašenih okolnosti, stoga, može biti značajno različita. Drugim rečima, radu kao univerzalnoj vrednosti izraziti kontrast predstavlja okolnost u kojoj „u starosti radi neko ko je siromašan i lošeg zdravstvenog stanja“, usled čega je „vidno da postoje nedostaci u sistemu socijalne zaštite koje bi trebalo korigovati“ (Rašević i Mijatović 2004: 490–491), što je jedna od preporuka i ovog priloga.

Rad koji se može odrediti kao rad *zbog sebe* jeste rad koji je podstaknut prevashodno motivima zadovoljenja potreba i htenja sagovornika kod kojeg je ključno svojstvo posedovanje izbora. Takav rad karakterističan je mahom za razvedene ili obudovele ispitanike, poput: *Miloša* (80), *Bube* (78), *Stanka* (73), *Slavke* (71), *Branislava* (67); *Anke* (67) i *Gvozdene* (77), s tim što je potonji, ujedno i jedini koji živi u bračnoj zajednici. Sagovornici ističu i da ne moraju da pomažu druge članove porodice na neki od načina koji iziskuje njihovo radno angažovanje. Dalje njihovi narativi govore u dominantno pozitivnom ključu o radu, gde se kao benefiti mogu iščitati i prednosti koje se odnose na samu dob. Nekada pojedini pozitivni aspekti iskrsnu posredno, ali na jednako značajan način svedoče o tome koliko je poslovna aktivnost važna za svakodnevni život pojedinaca i koje sve doprinose ima izvan onoga što se nameće kao prvo preimućstvo, a tiče se dopune prihoda.

Kod ove kategorije sagovornika materijalni aspekti jesu važni, ali nisu od egzistencijalnog značaja, čak i onda kada navode da im penzija jeste manja ili mala,

ali da od nje mogu da žive ili *Gvozenovim* (77) rečima: „*Mi imamo malo potreba, a za to će biti i od bedne penzije*“. Međutim, želja da žive bolje i/ili prema ugledu na prethodnu fazu života, orijentiše ih ka radu kao sredstvu koje pored materijalnog podrazumeva i druge prednosti, poput *Ankinog* (68) primera koja je, da bi mogla da putuje i istovremeno živi prema „svojim standardima“, švercovala robu iz inostranstva.

Novac dalje služi i kao vrsta samopovrde, kao pokazatelj da je moguće praviti izbore i čak prosperirati u fazi života koja slovi za onu koju definišu različite vrste opadanja, među njima i finansijsko i profesionalno kao najočiglednije. *Buba* (78) iz činjenice da radi crpi i druga preimućstva:

Meni je, u poslovnom smislu, lepša starost od nekog uarnog perioda koji je bio pre. Ranije nisam mogla da biram... Nije pitanje egzistencije, nego kvalitetnijeg života i da priuštim sebi i drugima, ali i da se osećam korisnom. (Buba 78)

Optimalno korišćenje vremena, prema doživljaju sagovornika, sledeći je važan doprinos koji proizilazi iz rada. Ovo naročito važi za sagovornike koji su živeli sami, budući da im je rad služio kao sredstvo da organizuju vreme prema ranijim principima, da vreme provode na način koji je za njih kvalitetan (o upravljanju vremenom i njegovom vrednovanju u starosti više u: Milosavljević 2011):

Evo, danas sam iš'o malo da šetam i to, al' ne možeš ceo dan da šetaš, da zevaš u taj televizor. Znaš, mora nešto da se radi da prođe vreme... Mora čovek da bude neki aktivan. Ja smatram da onog momenta kad čovek prestane da radi i kaže „au“ i legne, da je tu kraj tog života. (Branislav, 67)

Slavka (71) u poslovnom i životnom smislu ide i korak dalje, tj. ka spajanju dveju sfera u okviru kreiranja svojevrsne zajednice, na čemu već radi, a za koju se nada da će zaživeti i da će joj doneti različite benefite:

Nije da radim da ne bih bila sama, ali želim da imam moje okruženje, punu kuću naroda i da dolaze i mali i stari. To bi bila nova komuna – da pravimo nova naselja na Kosmaju. To je moj celoživotni projekat – pa da bude lanac kao Mc Donald's. (Slavka, 71)

Osećati se korisnim, produktivnim, biti u poziciji pravljenja izbora, prevenirati usamljenost, provoditi vreme kvalitetno i zaraditi kako bi se ono i dodatno osmislilo, održati prethodno razrađeno poslovanje, pa ga i unaprediti, ali i biti *drugačiji* od onih kojih je više, a koji ili ne mogu ili nemaju, čiji se dani vide kao prazni i služe kao orijentiri kako „ne treba“, pa i kreiranje slike o sebi prema idealima društva i bliskog okruženja... samo su neke od prednosti koje omogućava rad u starosti. Briga o sebi putem rada za sebe svojevrsna je prevencija svakovrsnih opadanja koja doprinose dostojanstvenom starenju kroz materijalnu i socijalnu potporu koju obezbeđuju radom. Ipak, da bi ovo bilo moguće, kao ključni preduslov javlja se upravo mogućnost donošenja izbora da li biti radno aktivan u starosti ili ne, tj. da li na rad motiviše htenje ili nužda.

Sa druge strane, registrovan je upravo i rad iz nužde. „*Da se dopuni budžet*“, „*da se živi kao čovek*“, „*da se bude malo opušteniji*“, navodi su koji svedoče o tome da je jedna od krucijalnih motivacija, upravo, smeštena u potrebu da se radom u poznijoj dobi dopuni razlika između plate i penzije, naročito u okolnostima kada od penzije valja pomoći i druge članove porodice ili domaćinstva,

tj. kada se rad obavlja *zbog drugih*. Dodatni prihod tako nekada obezbeđuju kvalitet više, ali neretko znači i odaganje ekonomske oskudice kao gradivnog elementa strategije preživljavanja, pri čemu valja imati na umu da je veoma „širok raspon materijalnih i drugih okolnosti u kojima se netko može nalaziti, a da za sebe kaže kako „preživljava“, što važi i za učesnike u ovom istraživanju (više u Rubić 2017: 104).

Preostalih šest sagovornika u prvi plan stavlja materijalnu satisfakciju koja se tokom vremena mogla i menjati, čemu dodaju i druge prednosti koje im rad u poznijoj dobi donosi:

Radim zbog egzistencije, ali i zato što mi odgovara. Ja za dve, tri nedelje zaradim petsto evra naspram 16.000 penzije. Da plaćaš i troškove i lekove i lekare i sve to, to je ono minimalno. (Judita, 65)

Sve što imam viška i preko, ja dam ćerki. Ja ne tražim od nje da učestvuje u kućnom budžetu. Ona ima platu 40.000 hiljada. Šta ona da mi učestvuje? Neka je, samo neka ne traži... Ja bih mogla da, baš, preživim. Ako misliš da je iz ljubavi? Znači, to zaboravi! Nego samo egzistencija. (Bojana, 68)

I drugi sagovornici poput *Bube* (78), *Marije* (76), *Miodraga* (65)... pomažu članove porodica i/ili domaćinstva, pri čemu mogu postojati i različita motivaciona preklapanja. Ipak u pojedinim slučajevima rad najstarijih članova porodice može biti shvaćen i kao rad u okviru tzv. *strategije opstanka domaćinstva*, gde se pod strategijom podrazumeva „relativno stabilan obrazac akumulacije, konverzije i (re)kombinovanja resursa, upravljanja aktivnostima, koji treba da omogućе zadovoljavanje ekonomskih, socijalnih i kulturnih potreba domaćinstva i pojedinaca,

odnosno očuvanje ili poboljšanje društvenog položaja, ili bar ublažavanje propadanja na lestvici ekonomskog i socijalnog položaja" (Babović i Cvejić 2002: 103). Međutim, kako se propadanje ekonomskog i socijalnog položaja intenzivira, tako se i obuhvat onih koji su uklopljeni u ovaj vid strategije može proširiti delovanjem najstarijih i na članove porodice koji ne žive u domaćinstvu, što se vidi i iz ovog istraživanja. Opšte uzev, „sve izraženije siromaštvo velikog broja porodica dovodi do trošenja energije svih njenih članova, u cilju obezbeđenja osnovnih sredstava za preživljavanje" (Počuča 2014: 30), kada se javljaju i „negativne tendencije" koje imaju elemente žrtvovanja; pre svega najstarijih žena povlačenjem sa plaćenog rada da bi vodile računa o unucima (Bobić i Vesković Anđelković 2020: 10) u okviru međugeneracijske solidarnosti, kako je već pokazano. Ovim istraživanjem konstatovano je zapravo dvostepeno oslanjanje na pomoć starijih, mahom žena. U prvom redu prevremeno penzionisanje zarad aktivacije u porodičnom aranžmanu čuvanja najčešće najmlađih; a potom i u radnoj aktivaciji nakon penzionisanja kako bi dodatnom zaradom bili podupreti drugi članovi porodice i kada ne žive u istom domaćinstvu, a naročito kada je to slučaj.

5 ZAKLJUČAK

Na temelju dobijenih rezultata bilo je moguće istaći da se jasno uočavaju izrazite problemske raznorodnosti kada se u središte naučne pažnje postave starosni penzioneri i njihove radne strategije i motivacije za učestvovanje kako na formalnom tako i na neformalnom tržištu rada.

Kao dva najznačajnija modaliteta produženog rada i u poznijoj dobi izdvajaju

se strategije koje podrazumevaju ili nastavak ranijih obrazovnih i profesionalnih usmerenja ili, suprotno tome, svedoče spremnosti i potrebi sagovornika da u potpunosti promene delatnost u okviru koje dodatno prihoduju u penziji. Na ovaj način i rezultatima ovog kvalitativnog istraživanja potvrđen je stav Slavice Komatine koja naglašava da grešimo kada starije ljude određujemo kao radno neaktivne „ako posmatramo najpopularniji kriterijum za obeležavanje početka starosti – odlazak u penziju, odnosno prestanak radne aktivnosti" (Komatina 2003: 149). Suprotno tome, istraživanjem je konstatovan i specifičan vid preduzetništva kakvo je *srebrno preduzetništvo*; pored očekivanog rada starijih u okviru *neformalne ekonomije* i/ili prema formalnim zakonskim rešenjima. Kao jedan od zaključaka koji iznosi Valentina Ivanić, a koji se može izvesti i iz ovog istraživanja, valja naglasiti da je nužna „politika podsticaja srebrnog preduzetništva u Srbiji", najpre u pravcu obezbeđivanja „dodatne finansijske, ali i nefinansijske podrške navedenoj grupi penzionera" (Ivanić 2019: 87), što bi moglo voditi i padu njihove sivoekonomске aktivnosti i garanciji radnih prava, kako je pokazano. Ono što, međutim, valja istaći kao pozitivan osnov za rad u starosti jeste uvođenje „pravila da zaposleni ne mora da se penzioniše kada na to stekne pravo" (Rašević i Mijatović 2004: 491), čime se pružaju najvažniji formalni preduslovi za ostvarivanje čitavog niza benefita. Imajući u vidu potonje, oni se mogu sumirati na: samopoštovanje, vitalnost i održanje socijalnih veza, do povećanja dohotka i poboljšanja socioekonomskog položaja (Rašević i Mijatović 2004: 490), pri čemu je moguće konstatovati i da motivacija za radnom aktivacijom često dolazi iz nastojanja da se zadovolje potrebe drugih članova porodice, ne nužno starih koji

rade. Zbog svega navedenog, doprinos rada valja posmatrati u širem obimu, pa i u najširem koji podrazumeva intervencije starijih ljudi koji radom dopunjavaju sistemski rešenja iz oblasti socijalne zaštite koja za pojedine porodice nisu dovoljna ili su im nedostupna. Na ovaj

način procena aktivnog starenja na bazi kvalitativnog istraživanja može biti sumirana u ocenu koja potvrđuje aktivaciju, čiji se boljici – za stare i druge – moraju procenjivati zasebno, s naglaskom na prinudu ili htenje, tj. *dobrovoljnost* da se participira na tržištu rada.

ZAHVALNICA

Realizaciju istraživanja finansijski je podržalo Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije u okviru finansiranja naučnoistraživačkog rada Univerziteta u Beogradu – Filozofskog fakulteta (broj ugovora 451-03-47/2023-01/200163).

LITERATURA

- Ajduk, M. (2018). An analysis of the concept of locality on the example of Slovenia's new-wave music scene. *Anthropological Notebooks*, 24(2), 5–24.
- Antonijević, D., & Kovačević, I. (2013). Oglad iz antropologije sive ekonomije: ekonomsko ponašanje stanara jedne zgrade na Dorćolu. *Etnoantropološki problemi*, 8(1), 75–94. <https://doi.org/10.21301/eap.v8i1.4>
- Antonijević, D., Banić Grubišić, A., & Krstić, M. (2011). Gastarbajteri – iz svog ugla: kazivanja o životu i socio-ekonomskom položaju gastarbajtera. *Etnoantropološki problemi*, 6(4), 983–1011. <https://doi.org/10.21301/eap.v6i4.9>
- Babović, M., & Cvejić, S. (2002). Strategije opstanka domaćinstava u Srbiji. *Sociologija*, 44(2), 97–126. <https://doi.org/10.2298/SOC0202097B>
- Banić Grubišić, A. (2011). Jedna drugačija gastarbajterska priča: Romi gastarbajteri – transnacionalna manjina u transmigraciji. *Etnoantropološki problemi*, 6(4), 1035–1054. <https://doi.org/10.21301/eap.v6i4.11>
- Blumer, H. (1971). Social Problems as Collective Behavior. *Social Problems*, 18 (3), 298–306.
- Bobić, M., & Vesković Anđelković, M. (2020). Intergenerational solidarity in care: A case study in Serbia. *Stanovništvo*, 58(2), 1–22. <https://doi.org/10.2298/STNV2002001B>
- Bolčić, S. (2002). Izmenjena sfera rada. In S. Bolčić (Ed.), *Društvene promene i svakodnevni život: Srbija početkom devedesetih*, (pp. 79–108). Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu.
- Burgess, R. (2009). Metodi društvenog istraživanja. In A. Kuper & Dž. Kuper (Eds.), *Enciklopedija društvenih nauka* (pp. 819–822). Beograd: Službeni glasnik.
- Devedžić, M., & Stojilković Gnjatović, J. (2015). *Demografski profil starog stanovništva Srbije*. Beograd: Republički zavod za statistiku.
- Ignjatović, S. (2008). Aktuelni problem u istraživanju tranzicije u odraslost sa ostvrtom na Srbiju. *Stanovništvo*, 2009(1), 7–22. <https://doi.org/10.2298/STNV0901007I>
- Ivanić, V. (2019). Aktivno starenje i preduslovi za srebrno preduzetništvo u Srbiji. *Stanovništvo*, 57(1), 71–95. <https://doi.org/10.2298/STNV181215003I>
- Komatina, S. (2003). Dominantne predstave o starosti. *Stanovništvo*, 2003(1–4), 147–169. <https://doi.org/10.2298/STNV0304147K>
- Kulić, R., & Despotović, M. (2005). *Uvod u andragogiju*. Beograd: Svet knjige.
- Milankov, M., & Opačić, B. (2012). *Kultura starenja i stari u kulturi*. Beograd: Zavod za proučavanje kulturnog razvitka.
- Milosavljević, Lj. (2011). Upravljanje vremenom i njegovo vrednovanje kod starijih pripadnika društva. *Antropologija*, 11(1), 143–159.
- Milosavljević, Lj. (2014). *Antropologija starosti – penzije: konstruisanje društvenog problema kroz penzije – od prvih penzionera do penzionih fondova*. Beograd: Srpski genealoški centar: Odeljenje za etnologiju i antropologiju Filozofskog fakulteta, Etnološka biblioteka.
- Milosavljević, Lj. (2019). *Pozni parovi: antropološka analiza partnerskih veza u domovima za stara i odrasla lica*. Beograd: Univerzitet, Filozofski fakultet, Odeljenje za etnologiju i antropologiju, Centar za antropologiju nauke i obrazovanja.
- Milosavljević, Lj. (2021). Biti star u epidemiji kovida-19: antropološka analiza kvaliteta života. In B. Žikić (Ed.), *Kovid-19 u Srbiji '20: zbornik radova*, (pp. 89–108). Beograd: Filozofski fakultet, Edicija Čovek i društvo u vreme krize.

- Milosavljević, Lj. (2022). Poslovni život radno aktivnih starijih pripadnika društva u vreme vanrednog stanja: antropološka analiza. *Antropologija*, 22(2), 75–94.
- Milosavljević, Lj., & Dražeta, B. (2021). Radno vreme kao mera ubrzanja srpskog društva na prelazu vekova: antropološka analiza. *Etnoantropološki problemi*, 16(1), 73–104. <https://doi.org/10.21301/eap.v16i1.3>
- Milosavljević, Lj., & Milenković, M. (2011). „Pridodato u prevodu“: nematerijalno kulturno nasleđe u prevođenju i primeni evropskih politikâ doživotnog obrazovanja u Republici Srbiji. In B. Žikić (Ed.), *Kulturni identiteti kao nematerijalno kulturno nasleđe: zbornik radova sa naučnog skupa Kulturni identiteti u XIX veku* (pp. 147–178). Beograd: Srpski genealoški centar: Odeljenje za etnologiju i antropologiju Filozofskog fakulteta, Etnološka biblioteka.
- Morgan, L., & Kunkel, S. (2007). *Aging, Society and The Life Course*. New York: Springer Publishing Company.
- Penzin (n.d.a). *Penzioneri sve češće rade honorarne poslove*. <https://www.penzin.rs/penzioneri-sve-cesce-rade-honorarne-poslove/>
- Penzin (n.d.b). *Rade iako su stekli uslov za penziju*. <https://www.penzin.rs/rade-iako-su-stekli-uslov-za-penziju/>
- Penzin (2017, August 30). *Kad nema ko da radi dobri su i penzioneri*. <https://www.penzin.rs/kad-nema-ko-da-radi-dobri-su-i-penzioneri>
- Penzin (2021, October 4). *Zaposleni penzioneri iz nužde ili želje, koji penzioneri mogu da rade*. <https://www.penzin.rs/zaposleni-penzioneri-iz-nuzde-ili-zelje-koji-penzioneri-mogu-da-rade/>
- Počuča, M. (2014). Porodica i nezaposlenost – stanje i perspektive u AP Vojvodini. *Pravo – teorija i praksa*, 10–12, 30–42.
- Radulović, M., & Kostić, M. (2021). Does population ageing impact inflation? *Stanovništvo*, 2021, 59(2), 107–122. <https://doi.org/10.2298/STNV2102107R>
- Rašević, M., & Mijatović, B. (2004). Ka zadovoljenju potreba populacije starih lica. *Sociološki pregled*, 38(4), 481–506.
- Republički fond za penzijsko i invalidsko osiguranje. (2023). *Broj korisnika i prosečan iznos penzije prema kategoriji osiguranika i po vrsti penzije*. Republički fond za penzijsko i invalidsko osiguranje. <http://pio.rs/sites/default/files/Statistike/Broj%20korisnika/2023/Broj%20korisnika%20i%20prosecan%20iznos%20penzije%20prema%20kategoriji%20osiguranika%20i%20po%20vrsti%20penzije%20mart%202023.pdf>
- Republički zavod za statistiku Srbije. (2023). Procena stanovništva, po starosti i polu (početak, sredina i kraj godine). [Baza podataka]. <https://data.stat.gov.rs/Home/Result/18010403?languageCode=sr-Latn>
- Ristivojević, M. (2013). „Novi talas“ u percepciji novih generacija. *Etnoantropološki problemi*, 8(4), 1013–1024.
- Rubić, T. (2017). *Nezaposleni u gradu – antropologija grada i neformalne ekonomije*. Zagreb: Hrvatsko etnološko društvo.
- Spector, M., & Kitsuse, J. I. (1973). Social problems: A Re-Formulation. *Social Problems*, 21(2), 145–159.
- Šobot, A. (2015). Uticaj obrazovanja na korišćenje vremena kod starijeg stanovništva u Srbiji. *Stanovništvo*, 53(2), 67–86. <https://doi.org/10.2298/STNV1502067S>
- Thomas, J. (2001). What Is the Informal Economy, Anyway? *SAIS Review*, 21(1), 1–11. <https://doi.org/10.1353/sais.2001.0025>
- Todorović, M. (2007). Rad. In D. Dimitrijević (Ed.), *Sociološki rečnik* (pp. 473). Beograd: Zavod za udžbenike.

- Ujedinjene nacije. (2008). Vodič za nacionalnu implementaciju Madridskog internacionalnog plana akcije o starenju. <http://www.zavodsz.gov.rs/media/1254/vodic-za-nacionalnu-implementationu-mipaa.pdf>
- UNECE. (2018). *Active Ageing Index (AAI) in Non-EU Countries and at Subnational Level*. https://unece.org/DAM/pau/age/Active_Ageing_Index/AAI_Guidelines_final.pdf
- Vlada Republike Srbije. (2003). *Strategija o smanjenju siromaštva u Srbiji*. https://www.srbija.gov.rs/extfile/sr/211703/strategija-za-smanjenje-siromastva-u-srbiji_cyr.pdf
- Vlada Republike Srbije. (2006). *Nacionalna strategija o starenju, 2006–2015*. https://www.minrzs.gov.rs/sites/default/files/2018-11/Nacionalna%20strategija%20o%20starenju_1.pdf
- Vučinić Nešković, V. (2013). *Metodologija terenskog istraživanja u antropologiji*. Beograd: Srpski genealoški centar: Odeljenje za etnologiju i antropologiju Filozofskog fakulteta, Etnološka biblioteka.
- Žikić, B. (2007). Qualitative Field Research in Anthropology. An Overview of Basic Research Methodology. *Etnoantropološki problemi*, 2(2), 123-135. <https://doi.org/10.21301/eap.v2i2.7>

How to cite: Milosavljević, Lj., Banić Grubišić, A., & Ajduk, M. (2023). Work after retiring in Serbia from an anthropological perspective. *Stanovništvo*. <https://doi.org/10.59954/stnv.519>